

Әдебиятлар

1. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. – Алматы: «Раўан» 1990.
2. Мақсетов Қ., Камалов Н., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ халық аңызлары хәм анекдотлары. – Нөкис: «Қарақалпақстан» 1995.
3. Гордлевский В.А. Избранное сочинение. – Москва: 1961. К.С.Давлетов О происхождении образа Ходжи Насреддина (канд.дисс.). – Москва: 1961.
4. Халмухаммедов Ш. Анекдот как жанр туркменского фольклора (канд.дисс. автореферат). – Ашхабад: 1966.
5. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўыз еки дөретпелери. – Нөкис: «Билим» 1996.
6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.
7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жийнағы 2-том, Аўызеки халық творчествосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
8. Соловьев Л. Проблема народа в «Повести О Ходжа Насреддине». // Материалы второй и третьей научных конференций молодых ученых Узбекистана, вып. I. – Ташкент: «Фан», 1970.
9. Роль анекдота в диалоге Л.Соловьева О Ходжа Насреддине. сб. «Вопросы литературоведения и языкознания». // (Материалы третьей и четвертой конференций молодых ученых). – Ташкент: «Фан», 1972.
10. Привалов Б.С. Анекдоты Омирбека. – Нукус: «Қарақалпақстан», 1970.

РЕЗЮМЕ. Мақолада туркий халқларға маълум бўлган сўз усталари ҳақида афсона, ривоят ва латиғаларнинг пайдо бўлиши билан ўраниш масалалари муҳокама қилинган.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются вопросы исследования возникновения легенд, преданий и анекдотов о мастерах слова, известных тюркским народам.

SUMMARY. The article discusses the emergence and research of legends, tales, and anecdotes about the masters of the word known to the Turkic peoples.

ГЛОБАЛЛАСЫҰ ДӘҰИРИНДЕ ӘДЕБИЯТ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Т.А.Тортқулбаева – филология илимлери бойынша философия докторы, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: глобаллашув, адабият, маданият, тил, таржима, сонли адабият.

Ключевые слова: глобализация, литература, культура, язык, перевод, цифровая литература.

Key words: globalization, literature, culture, language, translation, digital literature.

Кирисиў. ХХІ әсир – технологиялық раўажланыў хәм мәлимлеме алмасыўдың жеделлиги менен ажыралып туратуғын глобалласыў дәўири. Бул ҳәдийсе барлық жәмийетлик-мәдений тараўларға, әсиресе, әдебиятқа терең тәсир етпекте. Глобалласыў – экономикалық, мәдений, социаллық, сиясий кеңисликлердин бир-бирине жақынласыўы, мәмлекетлер аралық шегаралардың әзилесиўи. Бундай жағдайда ҳәр бир миллеттиң руўхый өзлиги, тил хәм әдебий мийрасы әҳмийетли мәселе сыпатында күн тәртибине шығады.

Руўхый қәдириятлардың шеңбери жүдә кең. Оған инсанның адамгершилиқ санасын белгилейтуғын әдеп-икрамлылық, ийманлылық, мийрим-шәпәттилиқ, қайырқомлылық, изеттилиқ, миймандослық, әдиллиқ сияқлы пазыйлетлерден баслап, сол миллеттиң миллий тилинде, миллий турмысында әдет-дәстүр сыпатында жаратылған, сол халықтың жәмийетлик турмысы ушын зәрүр болған барлық пайдалы нәрселер киреди. Демек, руўхый гәзийненің тийкарын билим, илим, көркем өнер, әдебият, мәденият, үрп-әдет, дәстүр, экономика хәм басқалар қурайды.

Әдебиятлар анализи хәм методология. Әдебияттың глобалласыў дәўириндеги жағдайын үйрениўши илимпазлар хәм изертлеўшилер әдебият хәм мәденият миллий шегаралардан шығып, глобал кеңисликте қалай раўажланып атырғаны, тил, мәдений, тарийхый өзгешеликлер шеңберинде қалай қабыл етилип атырғаны, тарқалып атырғаны, трансформацияланып атырғанын үйренеди. Бундай изертлеўшилер қатарына сырт елли хәм қазақстанлы илимпазлар да киреди.

Халықаралық изертлеўшилер, белгили әдебияттаныўшы, мәденият таныўшылардан Дэвид

Дамрош Гарвард университетиниң профессоры, жәхән әдебияты түсинигин раўажландырған жетекши илимпазлардан бири. Оның мийнетлери глобалласыў дәўириндеги әдебият алмасыўы хәм аўдарма мәселелерине бағышланған. Бул бойынша илимий мийнети What Is World Literature? 2003-жылы басып шығарылды. Француз изертлеўшиси Паскаль Казанова дүнья әдебий кеңислиги ҳаққындағы теориясын усыныс еткен. Илимий жумысын 1999-жылы жазған. The World Republic of Letters әдебияттың халық аралық базардағы "орай" хәм "шетки" дүзилисин сыпатлайды. Ал, Гейл Вайсингер болса, мәдениятлар арасындағы әдебий байланыслар хәм театр, драма сыяқлы бағдарларды глобалласыў көзқарасынан изертлейди.

Қазақ әдебиятын глобалласыў көзқарасынан изертлеген илимпазлардан Қансейит Әбдезулы болса "Хәзирги заман қазақ әдебияты, постмодернизм хәм глобалласыў" мәселелерин изертлеген. Ол өзиниң мийнетинде әдебияттағы жаңа бағдарларды анализлейди. Илимпаз Нурлан Оразалин болса, глобалласыў дәўириндеги қазақ әдебиятының руўхый-мәдений пүтинлиги, миллий қәдириятлар ҳаққында пикирлер билдирген, мақалалар жазған.

С.Негимов әдебияттаныў илиминдеги хәзирги тенденциялар хәм миллий әдебияттың дүнья кеңислигине кириў жолларын көрип шыққан. Белгили сыншы илимпаз Дандай Ысқақулы қазақ әдебиятының келешеги, глобалласыў дәўириндеги руўхый қәуип-қәтерлер хәм жаңаланыў бағдарларын изертлеген. Дандай Ысқақулы "Әдебий сында жаңаланыў бар" мақаласында "Дүньяда, жәмийетте болып атырған глобалласыў ақыбетинде сөз өзгере баслағаны, инсан да, сол инсан жасап атырған турмыс та ләрзеге келе баслағандай. Хәзир бир аўыз сөзден дени саў адам

қалпақтай ушып, өлген тирилип атырған сыяқлы. Соның ушын адамды адам сыпатында хайуанлықтан сақлап қалыу ушын, хәр ким бахытлы өмир сүриуи керек болған жәмийет орнауы ушын, бәринен бурын, сөзди дүзетиуимиз керек" [1:14] – деп жазады.

Р.Нурғалиев, А.Абдразақов, А.Токсанбаевлар да глобалласыу хәм руұхыйлық, әдебият хәм миллет, хәзирги әдебият хәм глобалласыу ҳаққында мийнетлер хәм мақалалар, салмақлы пикирлер билдирген.

Руұхий қәдириятлар белгили бир халықтың миллий раўажланыуы менен тикелей байланыслы болса, екінши тәрәптен оның жетилисиуиниң көрсеткиши де есапланады. Руұхий қәдириятларын сақлап, раўажландыра алған миллетлер ғана жасай алады [2:8].

Инсанның руұхий қәдириятлары миллет турмысының тийкарын курап, жәмийетлик қатнасықларды тәртіпке келтиреді. Жәмийет өз раўажланыуында тийкарынан миллий, соның менен бирге, пүткил инсаният мәдениатының алдыңғы үлгилерине сүйенгенинде ғана жетилисип барады. Соның ушын, көркем өнер, билимлендириу, илим, сиясатта миллий қәдириятларға үстинлик берип барыу оғада аҳмийетли. Руұхий қәдириятлар инсанның саналы турмысының барлық тәрәплерин қамтып алады. Оларды шәртли түрде миллий, тарийхый, сиясий, этикалық, эстетикалық, диний хәм т.б. деп классификациялау мүмкин [2:9].

Талқылау хәм нәтийжелер. Әдебият миллий сана-сезимниң сағасы, миллий руұхий қәдириятлар ғәзийнеси, миллий турмыстың айнасы. Инсаният жәмийетинен әдебиятты алып тасласаңыз, оны көз алдыңызға келтириу қыйын. Уллы жазыушылардың шығармалары халықтың миллий турмысының энциклопедиясы, үлгиси сыяқлы. Шын мәнисиндеги уллы жазыушылар заман қысымына бойсынбай, шығармаларында өз дәуириниң миллий, халықлық қәдириятлар менен суўғарылған ҳақыйқый көркем образларын жаратады; соның менен бирге, тек ғана бир күнлик ямаса бир дәуирдиң ҳақыйқатлығы менен шекленип қалмастан, миллет өмириниң мәңгилик мақсетин де жырлайды. Соның ушын да уллы шығармалар сол миллет пенен бирге жасайды. Абайдың уллылығы да сонда.

"Манас" жыры қырғызлардың миллий идеологиясы деп жәрияланды. Бирақ, турмыста хәмме нәрсе ойлағандай бола бермейди. Хәр бир дәуирдиң өз машқаласы бар. Өткен әсирдиң ақырында совет империясының қулауынан кейин Батыста басланған глобалласыу хәзир дүньяны жалмап атыр. Буның тийкаргы өзгешелиги, азшылық миллетлердиң мәдениаты жутылып, миллий руұхий, материаллық қәдириятлар талан-тараж етилмекте. "Цивилизациялар соқлығысыуы" деп аталған глобалласыудың күшейип, хәуиж алғанлығы соншелли, хәзир тил хәм мәдений қәдириятлар экспанацияға ушырап, өзликте сақлау мәселеси күн тәртібине шықты.

Әдебият – миллеттиң руұхий дүньясын, тарийхый ядын, турмыслық философиясын сәўлелендиретуғын мәдений феномен. Соның ушын глобалласыу шараятында әдебияттың әҳмийети және де артпақта.

Дүнья мәмлекетлериниң әдебиятлары бир-бири менен бурынғыдан да тығыз байланысып атыр. Жазыушылар глобал машқалаларды көтерип, өз

шығармаларында халықаралық усыллардан пайдалана баслады. Мысалы, реализм хәм модернизмнен тысқары, постмодернизм, сыйқырлы реализм, киберпанк, анти-утопия сыяқлы жанрлар кең тарқалды [3:19].

Әдебиятлар диалогы: Түрли миллий әдебиятлар арасында аударма, дәретиушилик байланыс күшейип, бир мәмлекеттиң жазыушысы басқа мәмлекетте де белгили бола баслады. Бундай байланыс әдебият арқалы мәдениятлардың қосылыуына жол ашады.

Бирақ, бул диалог бир тәрәплеме болмауы керек. Айырым ири мәдениятлар өз қәдириятларын басқаларға үстемлик пенен орнатады. Бул – мәдений гегемонлыққа алып келетуғын, миллий әдебиятлардың өзине тән көринисин жоғалтатуғын қәуип.

Глобалласыу миллий әдебиятларға еки түрли тәсир етеди:

Имканият: Дүнья жүзлик аудиторияға шығыу, миллий әдебиятты халықаралық дәрежеге көтериу. Бул жерде қазақ әдебиятының сырт елде танылыуы ушын сапалы аударма, мәмлекетлик қоллап-қууатлау, маркетинг зәрүр.

Қәуип: Миллий өзгешеликлерди жоқ етиу, Батыс қәдириятларын көшириу, мазмұны жағынан арзан, глобал трендке бағдарланған шығармалар жазыу [4:6].

Хәзирги заман әдебиятында да бул еки тенденция бирге бақланады. Бир тәрәптен, жазыушылар сырт елге шығыуға хәрәкет етип, заманағөй усылларға бейимлеспекте. Екінши тәрәптен, миллий руұх, тил, дәстүрий сюжетлерди сақлап қалыуға умтылыу бар. Жазыушылар Алибек Асқар, Даурен Куат, Дидар Амантай, Төлен Абдик сыяқлы жазыушылар бул теңсалмақтылықты сақлауға хәрәкет етпекте.

Бизинше, миллий руұхта, соның менен бирге, улыўмаинсанылық жақсы тенденцияларды үйренип тәрбияланған инсанның, өзиниң миллий қәдириятларын сақлап, дүнья цивилизациясының алдыңғы үлгилеринен үйренип, раўажланған мәмлекеттиң келешеги уллы. Оған алып баратуғын жол болса миллий тил, миллий тәрбия арқалы жүреді. Улыўма миллий тил, миллий тәрбия, миллий мәденият, миллий руұхий қәдириятлардың дәреге екенин бәрқулла есте сақлау керек. Хәр бир миллеттиң тийкаргы өзгешелиги оның усы руұхий қәдириятларында, руұхий жанында жатады.

Демек, миллет болыу ушын сол миллеттиң ана тилинде жаратылған руұхий үйде жасау шәрт. Миллет дегенимиз – тил. Тил дегенимиз – миллеттиң тийкары (гени), әсирлерден руұх алып, жан киргизип, азықландырып туратуғын тамыры. Миллеттиң өзлиги сол тилде жаратылған руұхий қәдириятлардан тамыр тартады. Соның ушын, хәр бир миллет өзиниң келешеги ушын керекли пайдалы нәрселерди кем-кемнен жыйнап, көзиниң қарашығындай сақлап, заманға сай жетилистирип, әўладтан-әўладқа мәдений мийрас сыпатында қалдырып барады. Булардың барлығы, әлбетте, миллий тил арқалы жүз береді. Миллий тилде жаратылған руұхий қәдириятлар, дүньяға көзқарас таянышы хәм жасау усылларын белгилейтуғын дин тийкарында халықтың миллий менталитети қәлиплеседі. Тили хәм дини, яғный миллий менталитети күшли ел дүнья цивилизациясына теңлесе алады; күшсиз ел болса артта қалып, ақыр-аяғында миллет сыпатында жоқ болып, өмир сүриуден тоқтайды [2:27]. Соның ушын, хәр бир халық өз тилин, динин бекемлеу, тамырларын тарийхтың

тереңлерине жиберіу арқалы миллий өзлігін сақтауға биринши гезекте ҳәрекет етеди.

Глобалласыу дәуиринде әдебий шығарманың оқыўшыға жетип барыуы тиккелей тил ҳәм аўдарма сапасына байланыслы. Ҳәзирги дүньяда инглис тили үстем тил. Соның ушын, көплеген миллетлердиң әдебиятлары инглис тилине аўдарылмаса, глобаллық кеңисликке кире алмайды [4:13].

Қазақ әдебиятының дүнья көлеминде кеңнен танылмауының себеплеринен бири – профессионал аўдарма жетиспеўшилиги ҳәм халықаралық әдебият базарында алға қойыу механизмлериниң әзизлиги болып есапланады.

Жақсы аўдарма – бул тек ғана сөзди аўдарыу емес, ал мәдениет кодты жеткеріу. Бунда аўдармашының әдебий билими, мәдениетлар аралық түсиниги үлкен роль атқарады.

Санлы орталық әдебияттың формасы, тарқалыу жоллары ҳәм оқыўшы менен байланысын өзгертип жиберди:

Электрон китаплар, аудиокитаплар – оқыу дәрежесин арттырды, әдебиятты арзанластырды. Социаллық тармақлар ҳәм әдебий платформалар жас жазыўшылар ушын жаңа имканият ашты. Блогинг ҳәм микрожурналистика – әдебият ҳәм публицистиканы бирлестирип, жаңа жанрлардың пайда болыуына тәсир көрсетти [3:38].

Интерактив әдебият, гипертекстли романлар – оқыўшыны дәретиўшилиқ процеске тартыўдың жаңа жоллары. Бирақ санлы формада жазылған әдебияттың

сапасы көбинесе сынға алынады. Себеби жазыу қолайласқан сайын мазмун кемейип кетиуі мүмкин.

Глобалласыу миллетлердиң мәдениет ядына да тәсир етпекте. Әдебият – бул ядтың тийкарғы тасыўшысы. Әдебият миллий тарийхты, тил өзгешелигин, менталитетти жеткере алмаса, миллет руўхыйлығы ҳәлсирейди. Мәселен, Алаш зыялыларының әдебий мийрасы – миллий өзине тәнликти қәлиплестириўде шешиўши роль атқарған. Ҳәзирги күнде де әдебият тек ғана көркем мақсет емес, ал руўхый ғәрезсизликтиң куралы.

Жуўмақ. Глобалласыу әдебиятка жаңа имканиятлар берип ғана қалмастан, бир қатар руўхый қәуиплерди де туўдырады. Миллий әдебиятты сақлап қалыу ушын глобаллық кеңисликке бейимлесе отырып, өзине тән мәдениет ҳәм тилди раўажландырыу зәрүр.

Егер миллий раўажланыу жолынан барсақ, халқымыздың миллий қәдириятлары менен бирге миллий әдебиятымыз да раўажланып барады. Глобалласыуға дуўшар болып, Батыс раўажланыу бағдары менен биротала кететуғын болсақ, барлық руўхый қәдириятларымыз бенен бирге дәстүрий әдебиятымыз да өзиниң миллий өзгешелигинен, түр-мазмунынан айырылып, постмодернизм жолына түседи. Постмодернистлер айтатуғынындай, ҳақыйқатлық жолы қай жерде екенлигин излеу керек. Усы жолда миллий руўхый қәдириятларымызды көзимиздиң қарашығындай сақлап, дүнья цивилизациясында пайда болып атырған алдыңғы үлгилерден, тәжирийбелерден үйренип, "ийисимизди" жоғалтпай, басқа мәмлекетлерден қалып кетпей, цивилизациялық жәмийет орнатыу – баслы мақсет болады.

Әдебиятлар

1. Әдеби сын. Бірінші кітап. / Құрастырған Л.Мұсалы. – Алматы: Абай ғылыми-зерттеу институты, 2023.
2. Абдразақов А. «Жаһандану және руханият». – Алматы: «Жазушы», 2012.
3. Нұрғалиев Р. «Әдебиет және ұлт». – Алматы: «Ана тілі», 2015.
4. Тоқсанбаев Ә. «Қазіргі әдебиет және жаһандану». // Қазақ әдебиеті журналы, 2020.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада глобаллашув жараёнининг ҳозирги замон адабиётига таъсири ва унинг натижасида пайдо бўлган муаммолар кўриб чиқилади. Глобаллашув шароитида миллий адабиётнинг келажаги, унинг ўзига хослигини сақлаш йўллари ва ҳозирги ёзувчиларнинг роли таҳлил қилинади. Адабиётнинг рақамли муҳитдаги трансформацияси, таржима, тил сиёсати, янги медиа воситаларининг таъсирига ҳәм эътибор қаратилади.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается влияние процесса глобализации на современную литературу и возникающие в результате этого проблемы. В условиях глобализации анализируется будущее национальной литературы, пути сохранения ее самобытности и роль современных писателей. Также уделяется внимание трансформации литературы в цифровой среде, переводу, языковой политике, влиянию новых медиа.

SUMMARY. This article examines the impact of the globalization process on contemporary literature and the problems arising from it. In the context of globalization, the future of national literature, ways to preserve its identity, and the role of contemporary writers are analyzed. Attention is also paid to the transformation of literature in the digital environment, translation, language policy, and the influence of new media.